

Uvod u prapovijest

Paleolitik – starije kameno doba

Najstariji (1 800 000 – 800 000 godina prije Krista)

U oblasti Afar u Etiopiji pronađen kostur australopithecusa afarensisa star otprilike 3,2 mil god. Ženski kostur nazvan je Lucy po pjesmi Beatlesa. Pronašao ga je Donald Johanson 1974. g.

Zhokoudian je mjesto u blizini Pekinga gdje su otkriveni ostaci više od 40 ljudskih bića i brojno kameno oruđe. Nalazi upućuju na to da su skupine ljudi živjele u pećini već prije 460 000 god i da su je napustili prije otprilike 230 000 god. Nađeni su dokazi koji upućuju na to da je pekinški čovjek, u početku zvan sinantropus, a koji se sada smatra redom Homo erectusa, znao kontrolirati vatru i rabiti ju za pripremu hrane. U pećini su nađeni i ostaci Homo sapiensa. Dokazi na ovom nalazištu omogućili su da se rekonstruira razvoj društva u razdoblju koje pokriva važan dio evolucije vrste homo.

Stariji paleolitik (800 000 – 150 000 godina prije Krista)

Način dvostrane obrade primarne jezgre (oblutaka) začetak je skupine tzv. jezgraških kultura starijeg paleolitika. Nalazi iz tog stratuma arheološki su određeni kao olduvan. Jedan takav obrađeni oblutak pronađen je u špilji Šandalja 1 u Istri i to je zasada najstariji predmet ručno izrađen nađen u Hrvatskoj.

U europi se pojavljuju oruđa koja su izrađena od odbitaka dobivenih okresivanjem tj. od ivera pa ovaj kompleks pripada iveraškim kulturama. Najstarija potpuno oblikovana iveraška kultura dobila je ime prema lokalitetu Clacton-on-sea pa se naziva klaktonijen. Razdoblje kulturnog kompleksa već razvijenih ručnih klinova naziva se ašeleyen prema Francuskom nalazištu St.Acheul. Tipičan lokalitet te kulture, Punikve kod Ivanca nalazi se u Hrvatskom zagorju. U doba drugog interglacijala, vjerovatno negdje oko 300 000 godina prije Krista dolazi do prvog podvajanja u lozi iveraških kultura, tj. do oblikovanja tehnike levaloa (po Francuskom lokalitetu). Najčešće je udružena s drugim tehnikama npr s mikokijenom, tajasijenom, a napose s musterijenom i zajedno s njima proširena gotovo u cijeloj naseljenoj Europi, na bliskom istoku u sjevernoj i srednjoj Africi. Odlikuje se izradom, odnosno dobivanjem ivera od prethodno posebno priređene jezgre te nastojanjem da se dobije relativno pravilno oruđe, mahom trokutasta i bademasta a kasnije i trapezasta oblika.

Srednji paleolitik (150 000 – 35 000 godina prije Krista)

Kultura musterijena

Tradicija istraživanja ovog razdoblja, točnije – musterijanske kulture, u znaku koje protječe ovaj odsjek ljudske povijesti, započela je 1899. g. istraživanjem Krapine od strane Dragutina Gorjanovića Krambergera. Pojam musterijen uveo je 1872. G. de Mortillet a kao lokalitet - eponim, poslužio je Le Moustier u Dordogni (Francuska). Ta je kultura rasprostranjena na području gotovo cijele tada nastanjene Europe, te malo

Aziji, Palestini i obalnomo području sjeverne Afrike. Zahvaljujući okolnosti da je veliko postotak nalazišta vezan uz špilje i pripečke (abri), tip naseljenog mjesta koje je lako identificirati, poznat je i izuzetno velik broj lokaliteta ove kulture. U Hrvatskoj je najvažniji lokalitet musterijanske kulture Krapina (brežuljak Hušnjakovo uz rječicu Krapinicu), polušpilja sa sedimentima debelim 8.80 m. Drugi po redu istraživanja je Vindija kod Ivanca, špilja sa velikom dvoranom (50 X 25 m) koju su istraživali Stjepan Vuković i Mirko Malez. U njoj donji horizonti pripadaju musterijenskoj kulturi, izgledom i izrazom vrlo sličnoj krapinskoj. Musterijanski nalazi pronađeni su i u donjim sedimentima špilje Velika pećina na Ravnoj gori, te kod Novog Marofa. Musterijanskoj kulturi većim dijelom sličnoj onoj iz Krapine, pripada i donji horizont špilje Veternica kod Zagreba. U zagorsko-prigorskoj regiji sjeverozapadne Hrvatske nalaze se 4 lokaliteta s musterijanskim proizvodima. U južnoj Hrvatskoj imamo nalazišta na otvorenom – Slivnicu i Radovin (blizu Zadra) te Panjorovicu na Dugom otoku. Od špiljskih lokaliteta proizvode završnog musterijena nalazimo u Pećinama na Brini (kod Drniša), no najljepši do sada nalazi nađeni su Veloj jami na otoku Lošinju, neobično bogatom višeslojnom špiljskom lokalitetu. Danas raspoložemo sa ukupno 10 lokaliteta musterijenskog nalazišta na području Hrvatske. Krapina sa svojim 8.80 m debelim sedimentima pruža najbolji uvid u musterijansku kulturni kompleks na tlu sjeverozapadne Hrvatske.

Krapina - brežuljak Hušnjakovo uz rječicu Krapinicu - najvažniji lokalitet musterijanske kulture - polušpilja sa sedimentima debelim 8.80 m, Kramberger je podijelio krapinske diluvijalne sedimente u dva kompleksa, donji 0.80 m debljine i gornji 8 m debljine s devet stratuma. Sažeto okarakterizirani krapinski musterijen – nalazi iz kompleksa 1 tj. iz starijeg stratigrafskog kompleksa predstavljaju primitivnu sliku te kulture s dosta elemenata klaktonijena i starije levaloa tehnike. Stratigrafski kompleks 2 sa svojih 9 stratuma čini se da ima 3 razvojne faze. Prvu predstavljaju nalazi stratuma 1 do 3 u kojima je uočljiva težnja standardizaciji u okvirima tipičnog musterijena, dok su nalazi u stratumima 4 do 7 karakteristični za razvijenu kulturu musterijena. U 2 najmlađa stratuma, 8 i 9 nalazimo i šiljke pravilna oblika, kao i strugalo s polukružnim usjekom na gornjoj strani. Razvijenost te najmlađe etape naročito potvrđuje pojava jednostavnijih protoabri i sječiva. Najviše ostataka krapinskog pračovjeka bilo je u stratumu 3, najbolje je sačuvan gornji dio lubanje nazvane "C" te donja vilica "J". Ukupno je nađen 641 primjerak antropološkog karaktera koji vjerojatno potječe od 23 osobe. Njihova je opća značajka da se iskazuju u 2 varijante: umjerenijoj – bližoj homo sapiensu i klasičnoj neandertalskoj. U antropološkoj ostavštini zastupljeni su svi uzrasti, što ukazuje na postojanje obiteljskih zajednica, poznata je i upotreba vatre te pojava kanibalizma. Krapina obuhvaća u geološko – kronološkom smislu razdoblje Riss-Wurm interglacijala, a to bi moglo odgovarati vremenu od 130 000 godina prije Krista.

Vindija – nađen šiljak dvostruke obrade, prvi i jedini poznati musterijanski biface iz HR

Veternica – nađena dolihokefalna kalota glave osobe koja se ubraja u homo sapiens sapiens. Vrijedna su saznanja ona o kultu špiljskog medvjeda - pronađeno 6 lubanja špiljskog medvjeda, okrenutih njuškom prema ulazu. Pokraj su pronađene i brojne donje

čeljusti. Također su nađene 4 niše sa ukopanim medvjedićim lubanjama ali i jedna vučja glava, a u blizini su nađene i vučje kosti te musterijensko kameno oruđe. To nam ukazuje da je Veternica bilo kultno mjesto. Dva osnovna oblika primarnih religioznih načela : vjerovanje u zagrobni život i začeci magičnih obreda i čaranja posvećenih lovačkim kultovima nam predstavljaju jedan od najvećih skokova u povijesti čovječanstva. Čovjek prvi put u povijesti svoga postojanja prelazi preko granice ovog svijeta i ulazi u područje magičnog i metafizičnog. Njegov život dobiva novu dimenziju – duhovni život. To je neposredan uvod u povijest umjetnosti. Većina je musterijenskih nalazišta vezana uz špilje ali u Bosni i Dalmaciji nađen je musterijen i na otvorenom prostoru. Prvi zameci arhitekture pronađeni su u Ukrajini tj. Moldovi – kod Kamenec-Podolskog otkrivena je osnova za izgradnju šatora s temeljem od velikih mamutovih kostiju koje su podupirale noseću drvenu konstrukciju. To je najstariji pronađeni ostatak izgrađene nastambe.

Vilenica – nađeno dosta poluobrađenih artefakata tj. jednoplošno odbijenih kvarcnih oblutaka sličnih primitivnim pebble toolsima.

Nalazi u Južnoj Hrvatskoj :

Slivnica i Radovina – 4 šiljka uobičajena za tipični musterijen te 3 tipična strugala Panjorovica na Dugom otoku –spada u završni musterijen, nađena su 2 mala šiljka i jedno strugalo.

Vela jama na Lošinju - najljepša zbirka musterijenskih nalaza s jadrana, istraživao V. Miroslavljević – najljepši predmet je jedan obostrano obrađeni šiljak nepravilnijeg oblika od onog iz Vindije ali obostrano bolje i dosljednije obrađen. Od 4 strugala trapezna ili ovalna oblika samo je jedno manjih dimenzija. Svi su predmeti od kvalitetnih vrsta kamena i dobro obrađeni.

Neandertalac, vladajuća rasa europskog tla i nositelj musterijena – pokapao je mrtve.

Najvažnija su nalazišta :

La Ferrassie (Francuska) – skupina od 6 grobova – svaki skelet položen u u dijelom umjetno načinjenu raku. Dva odrasla i 4 dječja skeleta položeni su djelomično ispruženi a djelomično zgrčeni. Jedan grob je imao i priloge oruđa.

Monte Circeo (Italija) - pokop samo lubanje neandertalca, bez čeljusti, nađene u ovalnom krugu od kamenja, složenom u obliku gnijezda. To je, nakon prve, olduvajske - proizvođačke , začetak nove, druge tj. duhovne revolucije.

Izrazito je prijevorno poglavlje predstavlja ritualno pokapanja životinjskih glava, napose medvjedićih tzv. Kult medvjeda. Najpoznatije nalazište je :

Drachenloch u Švicarskoj – otkrivena 2 kamena sanduka sa nagorjelim medvjedićim kostima i sedam medvjedićih lubanja koje po c14 metodi datiraju preko 50 000 godina.

Mlađi paleolitik

(35 – 10 000 godina prije Krista)

Mlađi paleolitik je vrijeme raslojavanja kulturne slike, vrijeme dinamičnijeg razvoja i relativno brze smjene kultura. Prije svega je karakterističan po bujanju duhovnih manifestacija koje predstavljaju prve etape umjetničkog stvaranja. Stvorena su neka

zapanjujuća ostvarenja, bilo da je riječ o zidnom slikarstvu ili o zoomorfnoj ili antropomorfnoj skulpturi. To je vrijeme savršenijeg tzv. skupnog lova, također i relativno suvremenijeg ribolova. Najvažnija iskopavanja za ovo razdoblje su nalazi iz Istre tj. Romualdova pećina u Limskom kanalu i Šandalja 2, te iz Lopara na otoku Rabu. U sjeverozapadnoj Hrvatskoj imamo 2 nalazišta, Velika pećina i špilja Vindija koje je Malez pripisao protoorinjasijenu. Nađena su sječiva s trokutastim presjekom kao i strugala sa dobro retuširanim rubovima. Među nalazima se posebno ističe zbirka sječiva abri-audi tipa. Ovo bi se vremensko razdoblje moglo nazvati razvijenim olševskim orinjasijenom. U velikoj je pećini još nađen i ostatak kalote čovjeka neandertalske rase pa se čini da je on još uvijek živio na tom tlu. U velikoj pećini su nađeni također i zubi pećinskog medvjeda sa urezanim udubljenjima koji su imali amuletni karakter odnosno ritualno značenje.

Šandalja je pored crvene stijene u Crnoj gori jedan od najvažnijih nalazišta Gravetijena na istočnoj jadranskoj obali. Pronađeni je velik broj ognjišta, ostaci homo sapiens sapiensa, strugala, šiljci, kao i vrlo lijepa zbirka tipičnih gravetki. Nađeni su i koštani proizvodi kao i probušeni životinjski zubi. Osim Šandalje 2, najljepšu zbirku dala je i Vela jama na Lošinju koju je istraživao V. Miroslavljević. Tu su nađeni neki oblici tipični za srednjeeuropsko područje istočnog gravetijena. U to se ubrajaju i tipične gravetke i duga sječiva. Na nekim je predmetima uočena tehnika strmog retuša – tzv. gravetiranje. Najveći je skok u svijetu umjetničkog shvaćanja : prva velika likovna manifestacija započela je bogatom zbirkom tzv. Venera, ženskih statueta mahom gravetijenskog razdoblja razasutih na golemome prostoru od zapadne Europe do Sibira. Figurice su načinjene od raznih materijala – slonovače (mamutove kljove), kosti, kamena (vapnenac, pješčenjak) ili pečene gline. Figurice Venere se najčešće smatraju simbolima kulta plodnosti, neke vrste pramajka (magna mater). Figuralna plastika nije nađena u prelijepoj našoj, kao ni zapanjujuće špiljsko slikarstvo, jedno od najsnažnijih obilježja magdalenijskog razdoblja. Ista je situacija i sa sitnom, bogato rezbarenom koštanom plastikom te gravurama u kamenu.

Mezolitik ili srednje kameno doba

(10/9 – 6000 godina prije Krista – Jugoistočna Europa 8 – 5000 godina prije Krista)

Mezolitik je u Hrvatskoj jedno od najslabije istraženih i najmanje poznatih kulturnih razdoblja. Na sjeveru Hrvatske poznat je samo po ne baš osobitoj zbirci iz Vindije koja se uklapa u shemu panonsko – podunavskog tardenoazijena. To je vrlo često spominjana mezolitička kultura i i na neki način sinonim mezolitika većeg dijela Europe. Lokalitet eponim je Fere-en-Tardenois u Francuskoj. Tardenoazijenska industrija sinonim je za mezolitičku mikrolitiku. Čistih geometrijskih oblika, trapezoidno, trokutasto ili polukružno mikrolitičko oruđe pretežno je je služilo kao vršci ili trnovi na streljačkom oružju, zatim za slaganje u nizu na koštanom ili drvenom držalu čime se dobivao rezač tj. nož. Nositelji tardenoazijenskih kultura živjeli su od streljačkog lova, klima je bila suha i topla što je omogućivalo život na otvorenom a utjecalo je i na veći porast populacije. Porast razine voda uvjetovao je smještaj naselja na višoj nadmorskoj visini, tj. na povišenim terasama zaštićenim od poplava. Tardenoazijenske ili epigravetijenske populacije žive u manjim skupinama i ne zadržavaju se trajnije na jednom mjestu.

Lokalitet u Vindiji je dokaz za tradicionalni oblik špiljskog stanovanja.

Neolitik – mlađe kameno doba
(6000 – 3500 godina prije Krista)

Mlađe kameno doba (grčki, neos – nov, lithos – kamen). Novosti u neolitiku jesu : svjesno sudjelovanje čovjeka u organizaciji ishrane - gospodarstvo zasnovano na poljodjelstvu i stočarstvu, te kao posljedica toga, sjedilački način života u naseljima ruralnog ili urbanog tipa. Na području materijalne kulture to je proizvodnja lončarske odnosno keramičke robe, te primjena tehnike glačanja i poliranja pri izradi kamenog oruđa i oružja. Gospodarske kategorije odnose se prije svega na motičarsko poljodjelstvo i stočarstvo ali ni stari oblici privređivanja poput lova, ribolova ili sakupljanja raznih plodova prirode nisu iščezli. Neolitik nije svugdje započeo u isto vrijeme, promjene nastupaju prije što bliže idemo k jugoistoku, prema Grčkoj i maloj Aziji. U neolitiku pojam kulture počinje dobivati svoje pravo značenje. On označava prisutnost jedne plemenske organizacije, odnosno etničke grupacije na određenom teritoriju kojemu se mogu dosta pouzdano odrediti granice rasprostiranja. Ta je populacija imala jedinstvenu materijalnu i duhovnu kulturu, jednako društveno uređenje u užem smislu i vrlo vjerovatno zajednički jezik. Unutar jedne kulture može doći do regionalnih podvojenosti pa takve pojave koje imaju značenje i smisao kulturne varijante nazivamo tipom. Nasuprot tome, više srodnih kultura čini kompleks. U takvoj grupi obično jedna ima kulturnu i vremensku prednost pa se smatra rodonačelnicom i ishodištem cijelog kulturnog kompleksa. Najviša dostignuća neolitičke umjetnosti možemo najbolje pratiti u izradi i ukrašavanju keramičkog posuđa.

Starčevačka kultura (oko 5000. – 4500. godine prije Krista)

Zauzima veći dio kontinentalne Hrvatske (Slavonija do Bjelovara), nazvana je po selu Starčevo kod Pančeva.

Najvažnija nalazišta : Vučedol, Vukovar, Vinkovci (najbrojniji nalazi na nekoliko lokaliteta – Ervenica, Tržnica, Nama, Zvijezda, Hotel), zatim Igrač i Zadubravlje kod Sl. Broda, Cernička Šagovina kod Nove Gradiške, Ždralovi i stara Rača kod Bjelovara te Pepelana kod Virovitice.

Naselja : najčešće na povišenim riječnim obalama, na sunčanim padinama blagih brežuljaka ili prirodnim uzvišenjima pored potoka, rječice ili močvare. Nisu osamljena i obično su grupirana u nizu duž važnih prapovijesnih komunikacija. Postoji određeno grupiranje unutar naselja, pretpostavlja se unutar porodice ili roda. Sve su nastambe isključivo jamske, relativno duboko ukopane u zemlju. Rubovi zemunice često su stubasto ukopani tako da su mogli služiti za upiranje krovne konstrukcije (šatora) ili kao mjesto za sjedenje ili ležanje.

Pokojnici su ukapani unutar naselja, u neposrednoj blizini nastambi. Ritus pokapanja je tipično neolitički, pokojnik se polaže u ovalnu raku na boku u zgrčenom položaju.

Rijedak je ali ipak prisutan običaj pridavanja priloga u grob pokojnika u obliku keramičke posude, nakita od školjke ili od kosti.

Umjetnost – keramička produkcija, posuda i statuete idoli. Lončarski proizvodi se dijele na grubo svakodnevno posuđe i na finu oslikanu keramiku vjerovatno posebne namjene.

Sve je posuđe pečeno oksidacijskim postupkom, tj. uz snažnu cirkulaciju zraka iz lončarske peći pa je zato posuđe oker, ciglasto crvene ili izrazito crvene boje. Oblici su jednostavne kuglaste ili polukuglaste zdjele, konične zdjele, katkad na niskoj prstenastoj ili nešto višoj stožastoj nozi, opremljene ušicama ili rjeđe pravim ručkama. Sinonim za grubu svakodnevnu keramiku je barbotinsko ukrašavanje. Na osušenu, nepečenu zdjelu nabacivala se rijetka, polutekuća glinena masa koja je ostavljena takva amorfnu (pravi barbotin) ili se oblikovala u bradavičaste nakupine (bubuljičasti barbotin) ili se preko mase provlačilo prstima pa je nastajao niz paralelnih, grubih žljebova (kanelirani barbotin). U ranim fazama keramika se ukrašavala i utiskivanjem nokta ili prsta u još vlažnu i meku glinu – impresso ukras ili povlačenjem snopa grančica ili nekog metličastog predmeta preko vlažne površine posude.

Finim posuđem nazivamo ono modelirano od bolje pročišćene gline, kojoj je površina uglačana do visokog sjaja. Na isti je način proizvedeno i slikano posuđe samo se prije pečenja oslikavalo bijelom ili tamnom bojom a nakon pečenja bi se opet uglačalo.

Starčevačka je kultura dosta duga vijeka pa je dijelimo na više faza

- monokromna (najstariji stupanj) – nedostatak oslikane keramike, još nema barbotinske keramike. Prepoznaje se po finoj, jednoboju, crvenoj keramici bez ukrasa ili ukrašenom povlačenjem snopa grančica te postupnom pojavom utiskivanja prsta ili nokta.

- Linear A - osnovno obilježje je pojava slikane keramike, isključivo bijelom bojom, motivi su izrazito linearni i geometrijski, izvedeni nizom točkica ili crta.

- Linear B i girlandoidni stupanj – slikanje pravocrtnih motiva vrpce, trokuta, klinova, nizova linija ali sada isključivo crnom ili tamnosmeđom bojom na prirodnoj oker ili crvenkastoj podlozi. Girlandoidni stupanj je prelazni a donosi ukrašavanje krivocrtnim motivom, najčešće apliciranim uz rub posude, motivi postaju složeniji i ponovno se upotrebljava bijela boja.

- Spiraloid - obilježava klasično razdoblje starčevačke kulture, raniji, spiraloid A je rijetko zastupljen u Hrvatskoj.

- Linear C je obilježje zapadnih krajeva sjeverne Hrvatske, sklonost je prema blago bikoničkom oblikovanju posuđa. Prevladava je pravocrtnih motiva na slikanoj keramici, spiralni se i lučni motivi pojavljuju rijetko. Grubo se posuđe ukrašava kaneliranim barbotinom ali i nizom bradavičastih izbočina (obilježje susjedne Koros kulture u Mađarskoj)

- Spiraloid B – pojava bikoniteta, najčešće ukrašeno kaneliranim barbotinom, uočava se i pojava dekorativnog barbotina – povlačenjem prstiju se formiraju slobodniji krivocrtni i girlandni motivi. Novi likovni elementi javljaju se na oslikanoj keramici. Dominantan je motiv spirala, najčešće su izvođene širokim nemarnim pokretima preko cijele posude. Obično su slikane vrpce, smeđom ili crnom bojom na crvenoj ili oker osnovi. Prisutna je polikromija tj. uokvirivanje osnovnog tamnog motiva tankim bijelim rubom. Pojavljuje se još i motiv meandra.

Starčevačka je kultura u određenoj mjeri bila sklona plastičnom oblikovanju posebnih posuda, žrtvenika, ali i shematiziranih ljudskih figurica. Ali takvih nalaza u Hrvatskoj gotovo da i nema osim dvije statuete iz Vinkovaca.

Posebnu vrstu keramičkog oblikovanja predstavljaju žrtvenici, tj. keramičke posude neobičnih, nesvakodnevnih oblika čija je funkcija očito bila vezana uz neke obredne radnje. Klasičan oblik predstavlja četvrtasto postolje na 4 kratke noge s niskim okruglim

recipijentom razgrnutog oboda u sredini.. Žrtvenici nisu u načelu ukrašavani a nisu uočeni ni tragovi oslikavanja.

Kultura Impresso keramike (oko 6000.-4500 godine prije Krista)

Obuhvaća obalni dio Hrvatske, od Trsta pa sve do srednjedalmatinskih otoka. U najstarijoj fazi, nositelji te kulture su obično obitavali u špiljama, bavili su se lovom i ribolovom, sakupljanjem raznih morskih plodova, nema tragova obrade zemlje i uzgoja biljaka. Prisutan je tek neki pokušaj pripitomljavanja divljih životinja. U razvijenijoj, drugoj fazi, počinju se okretati poljodjelstvu i obradi plodnih kraških polja pa sjedišta naseljenosti sele u sjevernu Dalmaciju, na obale rijeka i potoka ili na niske poluotoke. Grade se prva stalna naselja, pretežno kružnog tlocrta. I stambeni su objekti najčešće kružnog oblika, najvjerojatnije izrađeni od zemlje i pruća. Najvažnija nalazišta su Ižula kod Medulina i Smilčić kod Zadra gdje su otkriveni kružni rovovi oko naselja, prvobitno za obrambenu svrhu a kasnije za odlaganje otpadaka. Keramika je vrlo primitivna, primarnih obilježja. Riječ je o jednostavnim kuglastim, polukuglastim ili jajolikim oblicima, bez posebno izražene noge ili vrata. Kultura je dobila ime po načinu ukrašavanja otiskivanjem – impresso način. Riječ je o primarnom načinu ukrašavanja, utiskivanjem prsta, nokta ili nekog zašiljenog predmeta u još meku glinu. Često se koriste razne školjke za utiskivanje, najčešće je u upotrebi školjka čančica ili cardium. Služila su još i razna šila, nožići, koštani zglobovi, šuplje trske, puževe kućice i sl. Posuda se mogla ukrasiti i povlačenjem poledine školjke. U najstarijoj fazi se utiskivalo bez reda ali kasnije se otisci počinju povezivati i grupirati pa se dobija cik-cak motive i preplete. U toj je fazi i keramika kvalitetnije rađena, a površina joj je ugláčana ili čak presvučena tankim slojem fine, razrijeđene gline. U posljednjoj fazi, impresso način ukrašavanja ustupa sve više mjesto urezanim i udubljenim geometrijskim motivima a važna je i pojava krivocrtnih motiva od kojih su najupečatljivije spirale. U ovoj se fazi nalaze i začeci oslikavanja posuda u obliku prevlačenja pojedinih dijelova posude crvenom bojom. Ova kultura nije ostavila nikakvog traga plastike.

VINČANSKA KULTURA (oko 3700 - 3400 godine prije Krista)

Eponimno područje: Vinča na desnoj obali Dunava(Srbija)

Okosnica je balkansko-anatolskog horizonta crno polirane keramike. Keramički se proizvodi peku uz smanjen dovod kisika – keramika je tamne boje : crna, siva, tamnosmeđa. Intenzivno je mehaničko glačanje i poliranje površine za visok sjaj – keramika izgleda poput metala. U oblikovanju se javljaju bikonični oblici a primjetna je i pojava novih oblika npr. različitih zdjela na visokoj nozi. Vidljive su promjene u ukrašavanju posuđa, slikanje gotovo iščezava, dominiraju kaneliranje i takozvani efekt glačanja ili stralucido – smjena slabijeg i jačeg glačanja određenih djelova posude daje različito zrakasto ili mrežasto koncipirane motive. Uz ovu se kulturu veže i ubodnovrpčasti stil ukrašavanja – kombinacijom urezivanih vrpce i niza uboda ili kratkih zareza. Bogata je keramička antropomorfna plastika. U Hrvatskoj je vinčanska kultura samo periferna pojava u istočnoj Slavoniji koja daje poticaj nastanku i razvoju sopotske kulture.

- u posljednjim fazama gubi dijelove svog teritorija: on se svodi na sjevernu Šumadiju, Mačvu, Srijem, i sjeverno-istočnu Bosnu, a micanjem na sjeverozapad se javlja u Hrvatskoj i na desnoj obali Dunava – Bapska, Berendijev vinograd

- nalazi iz Bapske: višeslojno naselje na položaju zvanom gradac – najprije ga nastavala sopotska kultura, kasnije ga zauzela vinčanska u svom povlačenju prema zapadu. Unutar je tog naselja utvrđeno postojanje nekoliko kućarističke se takozvana kuća 2A 2B 2C – duga 10 metara, ima 2 prostorije, unutar prve tri drvena piona oblikuju neku vrstu predvorja – srodan kasnijoj građevini templum in antis
- ima dosta figuralne plastike(u Bapskoj ih nema, no Jakovo Kormadin(Srijem) vrvi takvim figurama)
- kvaliteta i bogatsvo plastike opadaju, no ne nestaje
- u Bapskoj – domete vinčanske kulture pratimo samo na posuđu. Vodeći oblik je zdjela sa zakržljanim trbuhom(sveden na jedno vodoravno rebro ili ispupčenje), a od ukrasa dominira kaneliranje u obliku kratkih okomitih ili kosih kanelira, njihovih prepleta ili S-spirale
- brojne i jednostavnije konične zdjele ili tanjuri sa zadebljanim i uvijenim obodom(najčešće ukrašene efektom glačanja)
- glačanje – prisutno u početku Vinče, potom nestaje te se opet javlja na kraju Vinče
- ukrašavanje urezivanjem i ubadanjem gotovo nestaje, kao i karakteristične posude na visokoj nozi
- prvi tkalački stanovi (utezi)
- susrećemo se s vrstom oslikavanja, različite kvalitete od onog u ranom ili srednjem neolitikučrusted slikanje – boja se nanosi na pečenu posudu – nepostojana, lakše se otire
- najčešća je uporaba crvene boje, potom bijele, samo izuzetno žute
- motivi su široke vodoravne vrpce, grupirane okomite crte, spiralne kuke, iscertkani trokuti, pokoji meandar
- to razdoblje Vinče pripada počecima eneolitika
- naselje u Bapskoj razara eneolitička badenska populacija
- Vinča – industrija cinabarita ; kozmetika, crvena boja, živa
- žrvnjevi za usitnjavanja cinabarita u prah; peći za žarenje cinabarita (niske),s kupolom i koje su 25% kosog dna (živa)
- nekoliko nalaza Pb (galenit; olovo-sulfid – PbS; na 600'C – MINIJ crvena boja)
- elementarni (oksidni) i karbonatni bakar)
- istodobno s Vinčom D – GUMELNITZA kultura (Ai Bunar u Turskoj – rudnik)
- VARNA – bogati kenotafi. Na keramiku pečenu na 1100'C nanosili Hg s Au i pekli (Hg ispari a Au ostane na posudi).

SOPOTSKA KULTURA oko 4300.-max. 3500.g.pr.Kr

- eponimno naselje: Sopot kod Vinkovaca
- veći dio sjeverne Hrvatske, rasprostire se u međurječju Dunava, Save i Drave, od Srijema na istoku, pa negdje do Križevaca na zapadu, veći dio bosanske Posavine
- poznata je i kao slavonsko-srijemska kultura, bapsko-lendelska ili sopotsko-lendelska
- razvija se na temeljima kasne starčevačke kulture no pod utjecajima vinčanske: u početku nositelji starčevačke kulture žive blizu onih vinčanske te polako od njih preuzimaju bikonično profiliranje posuda, zanemarivanje slikane keramike(u početku)...s vremenom je utjecaj vinčanske kulture sve veći, starčevački starosjedoci se ne asimiliraju kulturno i duhovno već se priklanjaju novim trendovima – tako je nastala sopotska kultura

- jedna od prvih tekovina što preuzima sopotska kultura je redukcijско pečenje keramike
- promjena boje u keramici
- u ranijim fazama razvoja na sopotskom posuđu nema efektnih dekorativnih tehnika, malo ukrasa bradavičaste aplikacije, duborez i rovašenje
- u sopotskoj kulturi dominiraju grube posude u obliku amfora i buta, utilitarnog obilježja; kod finog posuđa dominiraju plitke i duboke zdjele te lonci oštře bikonične profilacije (u srednjoj i kasnoj fazi se ublažuju i umekšavaju)
- ukrasi na grubom posuđu: aplicirane plastične vrpce s otiscima vrha prsta; na finom posuđu: poneki linearni, valovit ukras kombiniran s okruglim udubljenjima, izveden rovašenjem ili duborezom
- u srednjem razvojnem stupnju – najuočljiviji vinčanski utjecaji – češće kaneliranje i efekt glačanja, a javlja se i ubodnovrpčasti stil ukrašavanja (male posude iz Bogdanovaca – ukrašene prvim vinčanskim spiralama i meandrima)
- prepoznatljiv oblik sopotske kulture: zdjela na visokoj, šupljaj, ovalno perforiranoj nozi
- u sljedećoj fazi ta noga poprima trbušast oblik najtipičniji predmet sopotske keramičke proizvodnje
- u završnoj fazi neka toliko vinčanskih utjecaja, u ukrašavanju se javlja tehnika rovašenja i duboreza (nema kaneliranja). Učestalija je pojava crvenog slikanja poslije pečenja
- penetracija sopotske kulture u mađarsku transdanubiju prouzročila nastanak i razvoj lendeških kultura
- sopotska kultura od vinčanske nije preuzela oblikovanje plastike antropomorfnog oblika; sopotski su kipići (s takozvanim ptičjim licem) uglavnom slični najjednostavnijim vinčanskim statuetama (Vinča), no sopotske su lošije oblikovane i izrađene – pogotovo one u ranom i srednjem stupnju razvoja, koji su pod utjecajem vinčanske kulture; originalnija figurica pripada kasnom razvojnem stupnju sopotske kulture, kad više nije bilo vinčanskog utjecaja
- antropomorfna obilježja vidljiva na nekim od predmeta (smatrani amuletima jer su probušeni) koji možda ni nisu antropomorfni jer su jako stilizirani
- antropomorfnu bi figuru zaista mogla predstavljati posuda iz Sarnatovaca
- očito im je izrada antropomorfnih keramičkih kipova strana i nepotrebna, što ne mora biti oznaka artistske nemoći (glineni kip bika iz Hermanova vinograda tvrdi suprotno)
- naselja: smještena su u nizinskim, često močvarnim predjelima, u blizini rijeke ili većeg potoka; opasavali su ih jarkom, ali i palisadama – prva nizinska utvrđena naselja u ovom dijelu Evrope (Sopot i Otok kod Vinkovaca, Orolik, Hermanov vinograd)
- u bržuljkastim su krajevima naselja na terasama gorskih izdanaka (Bapska)
- u redovima su raspoređene pravokutne kuće s jednom ili više prostorija tipične neolitičke građevinske konstrukcije – kostur od greda, zidovi od šiblja obloženi blatom
- u Otoku otkrivena kuća od horizontalno položenih hrastovih debala – koja je pridržavao niz okomitih drvenih stupaca, unutrašnjost je kuće podijeljena na 3 lađe, na pročelju je trijem

KORENOVSKA KULTURA oko 4600.-4200.g.pr.Kr.

- u sjevernoj Hrvatskoj – Bjelovarsko područje i Moslavina; na zapadu – Turopolje
- pripada kulturama linearno-trakastog keramičkog kompleksa
- pod utjecajem je starčevačke i Koroš kulture; lokalne se mezolitičke kulture

preobražavaju u neolitičke pojave – kompleks linearno-trakaste keramike koja kasnije zaposjeda golem prostor od Nizozemske i Belgije, preko srednje Evrope do Moldavije i Ukrajine na istoku (u ovim krajevima predstavlja početak neolitika). U srednjoj Hrvatskoj i južnoj Mađarskoj kultura linearno-trakaste keramike nastaje izravno na supstratu starčevačke kulture; pripada već razvijenom neolitiku

- naselja: u bjelovarskom području: Drljanovac, Malo Korenovo; u Moslavini: Kaniška Iva, Tomašica

- uvoz korenovskog keramičkog posuđa na nalazištu Danila u Smilčiću – širenje korenovske kulture?

- za naselja biraju prirodna uzvišenja, terase ili padine neposredno uz vodu ili usred močvarnog terena

- stambeni i radni objekti su zemuničkog tipa

- veći dio posuđa je pečen u osnovi oksidacijskim postupkom, tek se u završnoj fazi samog procesa primjenjuje redukcijsko pečenje

- takvo je posuđe izvana sivo ili crno, a česta je i neujednačena mrljasta boja površine

- fino korenovsko posuđe je pretežno lijepo oblikovano, s vrlo tankim stijenkama

- tipične su kuglast ili kalotaste posude s pojačanim dnom ili na niskoj nozi, zatim S-profilirane zdjele s manje ili jače izvijenim vratnim dijelom; kuglaste amfore s niskim cilindričnim vratom (oblici svojstveni svim kulturama u sklopu linearno-trakastog kompleksa)

- u kasnijoj se fazi javlja i bikoničnost

- vodeći ukrasfreziranjem, temelji se na dva osnovna načela: jednostavnu linijsku izvedbu; vrpčastu koncepciju. Motivi: vrpce, crte A i U, kukaste spirale...

- u ornamentalnu su kompoziciju uklopljene i ušice ili ispupčenja na najširem dijelu trbuha posude

- keramička je plastika nepoznata, osim figurice svinje iz Malog Korenova, no i ona je vrlo stilizirana

BREZOVLJANSKI TIP SOPOTSKE KULTURE

- regionalna varijanta nastala miješanjem sopotskih elemenata sa korenovskim supstratom

- Gornji Brezovljani, okolica Bjelovara – Drljanovac, Turopolje – Staro Čiče, područje oko Virovitice – Jasenac, Špišić Bukovica

- žive u zemunicama

- naselje na prirodnom uzvišenju – novi se objekti ne grade na mjestu starih već se pomiču

- nađene radionice za proizvodnju keramike u Gornjim Brezovljanima

- posuđe pokazuje ovisnost o sopotskoj kulturi, no profili su mekši i blaži

- individualnost brezovljanskoj keramici osigurava specifičan stil ukrašavanja posude su u osnovi pečene oksidacijski, potom je na pojedinim dijelovima posude primjenjen redukcijski proces čime su na tim mjestima stvorene tamne plavkastosive ili crne mrlje – taj je proces svjesno provođen

- prisutnost slikane keramike – motivi izvedeni crvenom bojom nakon pečenja, linijski su jednostavni, uz rub posude (dodir s lendelenskim kulturama)

- ulomak antropomorfne figure (dio ruke s 4 prsta) također asocira na lendelenski kulturni kompleks, kao i životinjska figurica s otvorom umjesto glave

DANILSKA KULTURA oko 4500.-3900.g.pr. Kr.

- u predjelima jadranske obale(gdje je bila i impresso kultura)
- Danilo kraj Šibenika – eponimni lokalitet; ostali nalazi razasuti u nizu špilja oko Trsta, po jugoistočnoj Istri, na kvarnerskim otocima, u sjevernoj i srednjoj Dalmaciji, po poluotoku Pelješcu do Boke Kotorske
- velik je dio nalaza iz špilja gdje su se nositelji danilske kulture zadržavali samo povremeno
- naselja na otvorenom – ravni i plodni krajevi
- ona su kružnog ili polukružnog oblika, često s izvorom vode u središtu
- živjeli su ili u ukopanim kružnim kolibama(Danilo), u nadzemnim kružnim kućicama(Smilčić) ili u nadzemnim četvrtastim kućama s podom od nabijene gline(Bribir)
- tipična neolitička tehnika – od drvenih balvana, granja i pruća, s krovom od slame ili trstike
- naselja zaštićena obrambenim rovom
- dosta koštanih predmeta, čak i nakita
- najsiromašnije je grubo keramičko posuđe
- posuđe bolje kvalitete je brojnije, dobro je uglačana površina, tamnosmeđe ili crne boje
- razvijaju se: bikonične zdjele zaobljenog dna, zvonaste čaše, visoke zvonolike zdjele, spoljoštene kuglaste posude s visokim i stožastim vratom, različiti tanjuri...
- to je posuđe upečatljivo zbog bogate ornamentike izveden udublјivanjem, urezivanjem, žigosanjem, reljefnim oblikovanjem; kombinirano s crvenom i bijelom inkrustacijom
- motivi veliki – horror vacui dominiraju spirale u obliku S i C, inačice trokuta, nizovi linija u različitim meandarskim, cik-cak i mrežastim kompozicijama
- fino oslikano posuđe je izvrsne kvalitete, nakon pečenja je žućkaste, žute, blijedocrvene ili ciglastocrvene boje ujednačenog tona
- posuđe je ukrašeno isključivo oslikavanjem – bijelom, crnom ili sivom – iscrtavaju se nizovi paralelnih crta, trokuta, rombova...Obično su obrubljeni tankom crvenom ili crnom crtom i odvojeni jedni od drugih širokim crvenim vrpčama. Velika je sličnost po tehnici izrade sa keramikom Ripoli kulture – važne veze i odnosi nositelja danilske kulture sa susjednom jadranskom obalom
- danilski oblik posude: na 4 zdepaste noge, s nakošenim recipijentom i visokom prstenastom ručkom i ritoni; često ukrašeni, vjerojatno specijalne namjene, prisutna crvena boja u unutrašnjosti recipijenta
- zoomorfni oblik aludira na obrede u vezi s plodnošću stoke
- neki su smatrali ritone svjetiljkama lojanicama
- ima ih u kakanjskoj kulturi(središnja Bosna, Albanija, Grčka, Peloponez)
- javlja se i antropomorfna keramička plastika – jednostavne zvonolike statuete
- ima i realističnijih statueta – predstavljaju ženske likove koji nisu ukrašeni(samo katkad pojedini dijelovi tijela) – postoje mišljenja da su ove figure pri obredu plodnosti predstavljale ženski simbol, a zvonasti kipovi muški
- osebujni sitni životinjski kipovi u liku svinje, goveda i medvjeda – obrednog značenja

HVARSKA KULTURA oko 3900.-3300.g.pr.Kr.

- na istočnoj obali Jadrana djelomično nasljeđuje Danilsku
- prvobitno je otkrivena na Hvaru – Grapčeva špilja
- ima je na cijelom potezu od tršćanskog zaljeva do južnodalmatinskih otoka, no i u dolini Neretve u Lici
- naselja su na otvorenom – stara danilska, no proširena, intenzivno nastanjuju špilje
- na srednjedalmatinskim otocima je varijanta klasična hvarska kultura; u Hercegovini je to lisičićka varijanta; u sjevernoj Dalmaciji smilčićka varijanta; te ona u Istri i Primorju
- sjevernodalmatinska se varijanta najizravniije nastavlja na danilsku kulturu. Vrhunac doseže reljefno spiralno ukrašavanja keramičkog posuđa, slikani ornamenti rijedi i s novim motivima(uobičajeni geometrijski motivi)
- u ranoj su fazi još prisutni zvonoliki likovi, a od srednje faze iščezavaju
- rijetke antropomorfne figure
- nema promjene na zoomorfnoj keramičkoj plastici
- uporaba ritona(noge oblikovane poput ljudskih, klečećih)
- u mlađoj fazi osiromašenje keramičkog posuđa, nestaje keramičk plastike i izumiru elementi danilske kulture. Prevladava fina monokormirana keramika tamnosmeđe ili crne boje, niske široke zdjele zaobljenog profila. Ukrasi: jednostavni urezani motivi ravnih, cik-cak crta, girlandi...
- pravi razvoj hvarske kulture odvija se na srednjedalmatinskom području(klasična hvarska) – Korčula, Hvar, Pelješac
- ornamentalne kompozicije nikad ne prekrivaju cijelu površinu posuda
- oblici klasične hvarske varijante: niska, široka zaobljena zdjela s prstenastim vratom te jajoliki lonac s koničnim vratom; nema raskoši danilske kulture no djeluje dostojanstvenije
- urezivanje stiliziranih prizora simboličnog ili realnog karaktera – scene lova, krajolici i sl – lisičićka varijanta
- prikaz lađe s jedrom na posudi iz Grapčeve špilje(ne zna se je li lađa ili životinja, ovisi kako ju okreneš)
- hvarska je kultura čvrsto vezana uz more(pomorstvo?)
- još jedna bezimena kultura, inačica lendelskog kulturnog kompleksa koji označava kraj neolitika u većem dijelu srednjoevropskih prostora
- jedno od prepoznatljivih obilježja lendelskih kultura je oslikavanje keramičkog posuđa bijelom, žutom, crvenom i crnom bojom, u kasnijim fazama proizvodnja vrlo kvalitetner crvene keramike(Ozalj)
- na temelju nje se razvija prva eneolitička kultura - lasinjska

-

ENEOLITIK 3500.-2200. g. pr. Kr.

LASINJSKA KULTURA (Balaton I)

Eponimno naselje: Lasinja na Kupi (D obala)

-između brezovljanskog tipa i lasinjske kao spona – SEČE TIP (Marković)

-pojodjeljstvo i više stočarstvo

NASELJA

-nomadi

-male zemunice, spilje

KERAMIKA

Oblici: bikonični (zdjele; lonci s prstenastim vratom, par ručkica na prijelazu vrat-trbuh, izduljeni donji dio; zaobljene zdjele)

-vrč s jednom prstenastom ručkom, zdjela na visokoj trbušastoj nozi (+jezičasti plastični izdanci)

Pečenje: redukcijsko + paralelna primjena oksidacijskog

Ukras 1. bradavičasti, jezičasti protomi (plastični elementi)

2. urezivanje, žigosanje, ubadanje

Motivi: cikcak, grančice, riblja kost..

3. girlande, polukrugovi

FIGURICE

1. jednostavne, plosnate statuete; pravokutna glava i tijelo, batrljci, plastične grudi, linearno zarezane oči i usta

2. tzv. valjkaste statuete

RETZ-GAJARY KULTURA (Balaton II)

S Cro, ogromna rasprostranjenost po EU

-pokretljivo društvo (stočari), brežuljci, brda

NASELJA

-u blizini naselja drugih kultura

-zemunice

Pepelana – nadzemne kolibe

KERAMIKA

-posude tamnih boja

-inkrustacija

tzv. brazdasto urezivanje (Furchenstichkeramik)-> urezivanje trzanjem zašiljenog predmeta – isprekidane crte poput brazdi

Podrijetlo: 1. od rovašenja u drvetu

2. iz revolucije ubodnovrpčastog ukrašavanja (Stichbad)

tzv. okvirni stil (Rahmenstil) – nizovi brazdastih crta, iscertkani trokuti raspoređeni u zatvorene zone

-rovašenje, duborez, obično urezivanje

Oblici: kalotaste šalice s vrpčastom ručkom i visoki vrčevi S profilacije

-'negativ' motiva zvijezde na dnu

-crno-bijeli kontrast

FIGURICE

-nezastupljene

U CRO – VIndija; pločasta figuroms motivom romba (ženski simbol)

U ovo vrijeme: TISZAPOLGAR i BODROGKGRESZTUR kulture

-nemaju naselja, smao nekropole (jedina sveta mjesta)

-kult mrtvih i kult predaka

XI. BADENSKA KULTURA – PRAVI POČETAK BAKRENOG DOBA 4000.-3500.g.pr.Kr

Eponimno naselje: Baden – Koenigshoehle (Austrija)

Rumunjska (SALKUTA – žive na rudnicima)

NASELJA

-riječne terase, brežuljci

-poljodjelstvo, stočarstvo, metalurgija (bez značenja)

-konstantni nizovi jama (Za stanovanje, smočnice, za otpatke)

Vučedol, Sarvaš (...) -> nadzemni objekti (na kat)

-nekropole

Vučedol

-kuća s apsidom – možda i kostolajsko

-pokopi unutar naselja (duge, cilindrične jame, u zgrčenom položaju na leđima; muškarac na drugu stranu od žene); baden uvodi spaljivanje

-ukopi konja

KERAMIKA

-visoki sjaj (metalni) cnih poliranih posuda

Oblik: vrčevi s trbuhom i visokim cilindričnim vratom

Ukrasi: kaneliranje rebrenje, dojam punciranja

-specifičan oblik: vrč s visokom vrpčastom ručkom i u klasičnoj fazi – izduljena, vretenasta amfora – Fischbutte

FIGURICE

-plosnate (magma mater), stilizirane; idoli bez glave (od kosti/drвета?), naglasak na prikazu spola

Gradac

-ženske figurice (dvostruki trokut)

-nađeno nekoliko bodeža

-prva kola na 4 kotača

-donijeli materijal tvrdoće 4 - u sjekirama 1.5 posto As

-nema nalaza metalurgije u naseljima

KOSTOLAJSKA KULTURA (Vladimir Miočić) 3300-3000.g.pr.Kr

NASELJA

1. raničarska područja – višeslojna, na uzvisinama uz rijeke, na temeljima starijih kultura

-utvrđene opkopima ili šancima

1. planine – gradinska naselja

-čvršći i trajniji nadzemni objekti pravokutnog oblika

Ukop: skeletni, zgrčeni položaj + spaljivanje (u žarama)

KERAMIKA

-tamnosivo/smeđe boje, rijetko crne

1. zdjele kalotastog oblika, bez izraženog dna

2. zdjele s naglašenim vratom, blago zaobljeno rame

-konične cilindrične šalice s visokom ručkom

-fischbutte ambore bez ukrasa

-brazdasto urezivanje, okvirni stil

-fino žigosanje tupim predmetima (polumjesec, krug, trokut, šahovnice)

-bijela inkrustacija

VUČEDOLSKA KULTURA 3000. g pr. Kr
sopotska tradicija + utjecaj kostolačke
NASELJA

- uzdignute lesne terase uz rijeku, obronke
- utvrđeno (padine, opkopi)
- kasna faza: gradine
- sojenice (Ljubljansko Barje), nadzemne četvrtaste kuće...

Gradac

- vrsta akropole s megaronom (talioničke peći)
- ispred pročelja megarona grob (muškarca i žene) s 50ak posuda, s I strane – žrtvene jame (jelen)
- male kuće s 'jamama-podrumima' (okruglog oblika), mali žrtvenik od gline (individualni rituali), rov ide oko kuće, udaljene međusobno 80ak cm
- ukopi unutar naselja (u starim jamama.podrumima; grupni ili pojedinačni)

KERAMIKA

- umjetnost, ručno rađena
- dobro pročišćena glina, razvijena tehnologija pečenja
- Oblici: bikonične zdjele, lonci, plitke zdjele, vrečaste amfore
- Ukras na gornjem ili središnjem dijelu posude
- Klasična faza: crno polirana + bijela inkrustacija + geometrični motivi (arhitektonski stil)

Pretklasična: rozete

- tunelaste ručke
- brojni žrtvenici (sedlasti, rogoliki tip) -> slično s Egejom kao i motiv dvostruke sjekire
- jarebica, jelen
- 1. plosnate figure, bez naznake spola, samo blago reljefno istaknute grudi
- 2. bogato ukrašene ženske statuete
- 1. u obliku violine – plosnate
- 2. voluminozna u sjedećem položaju -> očuvano fragmentarno
- duborez, rovašenje

Neobičan ukop (grob s pokojnikom s rukama iznad glave i nogama u cudnom položaju)

- As i Sb bronca
- Sl. dio kalupa preciziran na 5 mm, oštrog ruba, sebeli poput cigle, kalupi na 2 strane
- slijede ležišta Cu
- iz govedarske je postala metalurška k.
- vertikalna diferencijacija društva
- 9m veliki tumul

Kasna faza – više Fe u rudači

SARVAŠ

- kolekcija kalupa za bodeže/koplja
- dvodijelni i višedijelni kalupi
- serijska proizvodnja metala

CATAL HÜYÜK

- građevine od kamena vezane malterom

- zidovi žbukani pa bojani bijelom pa po njima bojano srvenom
- podnice od 20-25cm žbuke

Grob

- raka: obojano tijelo žene, samo lubanja drugom nijansom crvene (postupak ekskarnacije)

Rudnik – Idrija – najveći rudnik cinabarita

Svetišta

- s bikovskim glavama u zidovima
- prikaz magme mater kako radja ovnujsku glavu
- na kontrazidu od ovna, niša bojana crvenom bojom
- nađen predmet od olova

Brončano i željezno doba

Rano brončano doba

(približno 2300. do približno 1600. godine prije Krista)

Gospodarstvo brončanog doba i dalje je počivalo na tradicionalnim granama – poljodjelstvu i stočarstvu , ali je metalurgija bronce donijela pravi prevrat u povijesni razvoj, uzrokujući nezaustavljive promjene u sferi proizvodnje i u društvenom strukturiranju. Traženje i otkrivanje ruda, organizacija njenog vađenja, prerada i trgovina sirovinama i poluproizvodima, umijeće lijevanja bronce – sve je to zahtjevalo posebne obrtnike i tako se stvorio moćan i ugledan obrtnički stalež. Vlasništvo nad ležištima ruda, organizacija i kontrola proizvodnje i radioničkih središta te trgovanje broncom stvorili su novi društveni sloj s političkom moći. Za osiguranje novih bogatstava bila je potrebna kasta ratnika, i ta dobro naoružana " aristokracija " dobila je vlast. Podatke o snazi i ugledu te ratničke klase arheologija očitava najčešće u njihovim bogatim grobovima koji su oslikavali svjetovnu moć i ugled pokojnika i omogućavali mu dobar i ugodan zagrobni život. Taj je društveni krug angažirao umjetnički obrt i tako su nastajali primjerci kvalitetnog oružja i nakita, dijelova nošnje te različiti predmeti namijenjeni kultu. Upavo s brončanodobnom metalurgijom i njezinom tehnologijom započinje uništavanje prirodne čovjekove okoline. Brončanodobni grobni ritual bio je jedinstven – radilo se o pokopavanju pokojnika u zgrčenom položaju pod humak, u grob izgrađen od kamenih ploča.

Na području srednjeg Jadrana i njegova zaleđa, uz rijeku Cetinu, živjela je u rano brončano doba cetinska kulturna grupa. Najviše je nalaza proisteklo iz grobova ove grupe, redovito ukopanih u kamene humke. Ova grupa upravo iznenađuje bogatstvom i kvalitetom brončanih grobnih priloga, osobito oružja. Na području grupe nema vlastitih izvora sirovina i one su morale biti uvožene. Keramika je oblikovno i dekorativno heterogena te odaje sudjelovanje više sastavnica u oblikovanju te zajednice. Keramika je bila tehnološki dobro izvedena. Tipična je duboka zdjela na visokoj nozi i vrčevi. S malim brojem motiva, uvijek strogo geometrijskih, i s ograničenim brojem ornamentalnih kombinacija. Ornament je bio urezan, često ispunjen bijelom inkrustacijom Cetinsku grupu možemo promatrati kao dugotrajniju pojavu, nastalu još prije kraja bakrenog doba.

Vjerovatni nasljednik ove grupe je posuška grupa. Bar djelimično istodobno, na uskom obalnom području i na otocima istočnog Jadrana živi Ljubljanska kulturna grupa. Jadranski tip ljubljanske grupe poznamo najbolje po njezinoj slikovito ukrašenoj keramici, gdje je na tamnoj i uglačanoj površini kotačićem urezan slobodniji geometrijski ukras, naglašen ulaganjem bijele inkrustacije. Nemirne linije raznoliko variranih geometrijskih motiva poput veza čipkasto prekrivaju istaknute površine posuđa.

Srednje brončano doba

(od približno 1600. do približno 1300. godine prije Krista)

Vatinska kulturna grupa uhvatila je korijenje u istočnom dijelu međurječja Save , Dunava i Drave, ova grupa predstavlja nositelja srednjebrončanodobnog kulturnog razvoja. Ljudi žive u telovima (brežuljci nastali nizanjem naseobinskih slojeva u vis), gospodarska baza je poljoprivreda i stočarstvo ali je razvijena i metalurška djelatnost. U brončano doba, najvažnija prava središta tehnološkog i ekonomskog napretka i najvažnije točke u tadašnjoj trgovačkoj mreži komunikacija bila su upravo metalurška središta, gdje su se okupljali i razvijali svoju djelatnost majstori umjetničkog obrta, a oni su stvarali i promovirali umjetničke stilove rasprostranjene na širim područjima. Vatinska je keramika pokazivala želju da oponaša oblike izvedene inače od brončanog lima. Najčešće su to bile male amfore i zdjele, dobro zaglađene i blistave površine sa urezanim ukrasima, poput kanelira u metalu. U srednjem brončanom dobu došlo je do povezivanja Baranje i sjeveroistočne Slavonije sa kulturnim grupama zapadne Mađarske. Pojavili su se tako vrlo osebujne i dekorativne keramike, ukrašene bogatim ukrasima ispunjenim bijelom inkrustacijom. Otkriveno je nekoliko naselja s nalazima iz tzv. Panonske (transdanubijske) inkrustirane keramike. Etažna profilacija vrčeva, žara i zdjela bogato je ukrašena motivima ispunjenim bijelim inkrustatom koji se sastojao od istucanih školjaka, vapnenca i svojevrsnog ljepila. Pojavljuju se motivi stiliziranih biljnih uzoraka. Zanimljiva je i varijanta u sjeveroistočnoj Slavoniji tzv. daljsko – bjelobrdski tip, ime je dato po nalazištima paljevinskih grobova u žarama. Oblici posuda su visoke žare i zdjele – poklopci, oblikovanje je mekano, a motivi krivolinijski. Nositelji srednjebrončanodobne kulture razvili su i specifičan izraz svoje kulture – figuralnu antropomorfnu plastiku poznatu u našim krajevima još iz neolitika i eneolitika. Najpoznatiji nalaz je idol iz Dalja. Uz navedene, nađeni su i primjeri tzv. lencske keramike, ukrašene vrpčastim ornamentima. O vremenu koje je premostilo iz srednjeg u kasno brončano doba ukazuje nam izvanredno sačuvano groblje u pećini Bezdenjača kod Vrhovina u Lici. Stanovnici tog naselja polagali su grobove u špiljski prostor, pokojnici su zajedno sa priložima bili polagani u prirodne niše i na špiljsko tlo. Nađeni su nalazi koji svjedoče o grobnim ritualima.

Srednjebrončano doba Istre obilježeno je upadljivom pojavom i sustavnom izgradnjom utvrđenih gradina - kasteljera. Mnoge od gradina osnovane su još u rano brončano doba kada se u vrijeme pomicanja etničkih grupa ukazala potreba za za stanovanjem na strateškim i dobro branjenim položajima. Najbolje dokumentirane gradine su ona na Velikom Brijunu i Monkodonja kod Rovinja gdje su otkrivene i pravokutne kuće u gustim redovima što najavljuje ideju o protuurbanosti organizaciji naselja. Možda ovom

razdoblju pripada i prva prava sakralna arhitektura u našoj zemlji – Mali Sv Anđeo kod Poreča. Riječ je o toluidnoj suhozidnoj građevini (poput košnice) ili o u nas najstarijoj megalitskoj kružnoj konstrukciji. Zanimljiva je i gradina Vrčin kod Vodnjana gdje su nađene jantarne perle, što svjedoči o trgovini između Jadrana i baltičkih zemalja u ono vrijeme. Grobnice od kamenih ploča položene su između vijenaca obrambenih bedema u blizini ulaza u gradinu. Više grobova zajedno bilo je ograđeno suhozidnim ogradama i tvorilo na taj način obiteljsku grobnicu. Tada ,čini se, nastaju grobni humci. Keramika ovog doba u Istri je finije izvedbe, smisao za dekorativnost bio je usredotočen na izradu drški.

Kasno brončano doba

(od približno 1300. do približno 750. godine prije Krista)

Kasno brončano doba je obilježeno raznim previranjima i etničkim pomicanjima ali je u njemu ostvarena prilično jedinstvena kultura na širokom području Podunavlja, jugoistočnih Alpa i sjevernog ruba Balkana. Očitovana je u prvom redu prevladavajućem paljevinskom pokopavanju mrtvih u žari (urni). Odatle naziv kultura polja sa žarama. Kasnobrončano doba ostvarilo je veliki tehnološki napredak, metalurgija bronce dosegla je svoj najviši domet u prapovijesti Europe, a trgovačke i kulturne veze bile su uspostavljene sa zaista udaljenim krajevima. Ovo doba (kasno brončano) još je vrijeme etničke anonimnosti. Najbolji izvori za poznavanje onodobne kulture predstavljaju ostave tj. skupine predmeta ukopanih odjednom u zemlju. Najkarakterističniju dekoraciju ove kulture upoznajemo na posuđu i obrambenom oružju od brončanog lima. Često je u upotrebi tehnika iskucavanja brončanog ili zlatnog lima s unutarnje strane kako bi se na licu predmeta ukras očitavao plastično. U motivima prepoznajemo jednostavnu naraciju simboličnog značenja. Religiozna svijest likovno je izražena osim motivima sunčevog kulta i velikim brojem amuletnih privjesaka kojima pripisujemo magično i apotropejsko značenje. Iz jednostavnog nakita od brončane žice, kojega je najizrazitiji predstavnik fibula u obliku violinskog gudala (Peschiera tip) razvio se tijekom 12. stoljeća dopadljivi ukrasni stil svijanja žice u višestruke petlje, osmice i spiralne diskove tzv. pozamanterijski stil. Također su u upotrebi pektoral, često ukrašeni raznim dodatnim nakitom koji su osim simboličnog značenja označavali i društveni položaj svojih nositelja.

U keramičkim oblicima prevladavala je i dalje težnja za oponašanjem metalnih posuda. Keramičke posude su temeljnih oblika, ukrašavane rebrenjem i poliranjem na visok sjaj. Od 11. stoljeća prije Krista nadalje na području današnje Like, Dalmacije i Istre, formirale su se svojstvene kulturne pojave, zemljopisno dobro omeđene koje su se od tada razvijale sve do vremena kada su antički pisci zabilježili imena njihovih nositelja : Japoda, Liburna i Histra.

Japodi su nastavili područje današnje Like, spaljivali su mrtve i pokapali ih u žarama no također je ostao prisutan i skeletni način ukapanja. Tada je započeo život na gradinama koje su bile važna politička, trgovačka i duhovna središta željeznodobne Japodske kulture. Najvažnije i najbolje istraživane su gradine u Kompolju, Vrepcu, Smiljanu i Prozoru. Tipična je obrambena shema sa suhozidnim bedemom izgrađenim u

koncentričnim prstenovima i samim naseljem razmještenim na terasama koje su umjetno dorađivane i prilagođavane.

Liburni su stanovali na sjevernom dijelu istočne jadranske obale, između Raše i Krke te na otocima, s granicom prema Japodima u zaleđu na Velebitu. Možemo ustvrditi da su pravi mediteranski narod, orijentiran ponajviše na more i preko njega na suprotnu tj. italsku obalu. Arheološka se povijest Liburna može neprekinuto pratiti od 9 stoljeća. Liburni su vladali morem, što je osim političke uloge obuhvaćalo i važnu trgovačku i gusarsku aktivnost. Liburnski pogrebni rito predstavljao je sanduk od kamenih ploča s pokojnikom na boku u zgrčenom položaju. Osim grobova na ravnom, javljali su se i u humcima. Grobni prilozi prikazuju jednoličnu nošnju, velike lučne fibule s dva dugmeta na luku, ukrašene urezanim geometrijskim motivima jelove grančice ili riblje kosti, jednostavne trakaste narukvice s bikoničnim profilom i spiralne privjeske od brončane žice. Nošnju su nadopunjavala zrna jantara.

Na istarskom poluotoku tijekom 11. stoljeća oblikovala se tzv 1. faza kulture Histra označena posvuda novim grobnim ritualom, pokopavanjem spaljenog pokojnika u žaru. Tipične žare tog vremena oblikovane su poput vrča s izrazito visokom drškom, ukrašene vrlo jednostavnim urezanim motivima. Najbolji predstavnik tog stupnja jest groblje Gradine nad Limskim kanalom ali u to vrijeme su osnovana i druga vrlo važna središta Histra – Nezakcij, Beram i Picugi. Nošnju predstavljaju jednostavni ili višestruko tordirani torkvesi (ogrlice od brončane masivnije žice), igle i narukvice tipične za kulturu polja sa žarama u 12. i 11. stoljeću. Najzanimljiviji je nalaz iz otprilike 10. stoljeća – vjedro od brončanog lima tipa Hajduböszermenty iz Picuga. Gotovo sve spoznaje crpimo iz inventara grobova međutim, na području Istre nađene su i ostave brončanog oružja i oruđa od kojih je osobito važna ona na gradini Monte Grosso kod Štinjana gdje su nađeni ostaci koji ukazuju na postojanje lokalne radionice brončanih predmeta.

Starije željezno doba - Hallstat (od približno 750. do približno 300. godine prije Krista)

U 8. stoljeću došlo je do bitnih promjena koje su kasnobrončanodobne kulturne grupe preobrazile u nove zajednice s različitim gospodarskim, društvenim i duhovnim shvaćanjima. Dotadašnji brončanodobni poredak i mentalitet tada je nepovratno nestao i nastupila je nova razvojna etapa europske civilizacije, kada su se naši krajevi našli na rubu i nadomak visokih mediteranskih civilizacija - grčke, italske i etrurske. Iz tog razvijenog i ekonomski naprednog područja u pretprostoru jugoistočnih Alpa stizale su mnoge inovacije i novi oblici u cijelu zapadnu i sjevernu Hrvatsku. Upravo su tu u sljedećim stoljećima bila ostvarena najljepša dostignuća likovnog izraza starijeg željeznog doba u okviru situlske umjetnosti. Ponovno se pojavljuju skeletni ukopi opremljeni nakitom kakav je poznao ilirski Balkan. Markantno naselje u Dalju izvršno ilustrira ovo povijesno događanje. Samo je naselje osnovano u 10. stoljeću i dalo je ime regionalnoj istočnoslavonskoj grupi mlađe kulture polja sa žarama – daljskoj kulturnoj grupi koja je trajala do kasnog 8. stoljeća. Ova je grupa ustrajala u primjeni žarnog ukopa dok se u obližnjem suvremenom središtu Vukovaru preuzelo u određenom broju skeletni način sahranjivanja kao novi ritual. U tim se grobovima susreću tipovi nakita koji govore o novim povezivanjima i shvaćanjima u ranom željeznom dobu. Tu je nastupila i

keramika stila Basarabi, koja je izvrsne kakvoće, među oblicima prevladavaju zdjele s uvijenim ili povijenim obodom, oštro profilirani vrčići s naglašenim niskim i trbušastim donjim dijelom i šalice s kaneliranim trbuhom. Ističe se svojstven ukras na posudama : bogate, maštovite i slobodno razvijene kombinacije geometrijskih motiva, tekućih spirala, urezanih ili žigosanih, S – motiva, katkad i motivom malteškog križa, ponekad i sa stiliziranim figuralnim prikazom. Često su udubljeni motivi bili ispunjeni bijelom inkrustacijom. Vrijeme prevladavanja ovog stila u Srijemu pripada 7. i početku 6. stoljeća prije Krista. U početku starijeg željeznog doba javio se interes za puno figuralno oblikovanje što se očituje u nalazima plastičnih zoomorfnih figurica. Životinjska se plastika tog vremena javlja u dva vida : brižljivije i vješto modelirana i izlivena u bronci, te grubo stilizirana i izrađena od gline. Prevladavaju likovi konja zatim jeleni, psi i druge domaće životinje. Često su figurice bile aplicirane na neku podlogu – na pektorale, fibule, brončano posuđe.

Kulturna grupa Martijanec – Kaptol, imenovana prema najvažnijim nalazištima, svjedoči o nastanku, karakteru i razvoju starijeg željeznog doba u sjevernoj Hrvatskoj. Grupa se razvila u drugoj polovici 8. stoljeća na tradiciji elemenata kulture polja sa žarama. Bitna je novost sahranjivanje istaknutih članova društva u grobne humke. Grobni prilozi govore nam o pokojnikovom društvenom statusu, najistaknutije je mjesto , od polovice 7. stoljeća, zauzima ratnik – knez, rodovski ili plemenski vođa. Najbolji primjer su nalazi iz Kaptola u Požeškoj kotlini. Grobni humci nemaju kamenog vijenca, uobičajenih u Europi i na Balkanu, tumuli u sjevernoj Hrvatskoj sadrže jedan glavni grob, te uz njega jedan do dva sekundarna groba. Nedaleko od Martijanca, uz selo Jalžabet nalazi se najveći tumul u nas, visok 8 a promjera 70 metara za koji ima indicija da je konstruiran s plaštem od lomljenog kamena poslaganog iznad grobne komore. Slična je izgradnja bila otkrivena i u tumulu u Martijancu golemih dimenzija, promjera 50 a visine oko 2 metra. Navedeni tumuli se mogu smatrati kneževskim. Kaptolski su tumuli manjih dimenzija, promjerom oko 50 a visine prosječno oko 2 metra. U njima je pronađena keramika u tradiciji kulture polja sa žarama. U 7. stoljeću prije Krista prešlo se na oslikavanje keramike. Odabrani geometrijski motivi slikani su na crnoj podlozi crvenom bojom ili grafitom. Omiljen je meandarski motiv a čest je ukras i jednostavnom kukastom ili nasuprotno postavljenom spiralom. Rjeđe se ukrašavalo apliciranjem metalnih lamela, najčešće kositrenih ili cinčanih limenih traka na površinu posude. Slijedeći karakterističan način ukrašavanja je dodavanje plastičnih zoomorfnih izdanaka na ramenu posude. Kaptolski su ratnici dobavljali skupocjene dijelove svoje opreme i preko Balkana, o čemu svjedoče dvije kacige nađene u kneževskim grobovima. Konkretno trgovačke pravce ne možemo sa sigurnošću odrediti a zanimljivo je i pitanje o tome jeli bio otvoren neretvanski put ulaska s Jadrana u unutrašnjost. O mogućnostima nabave luksuznih predmeta, treba imati na umu, osim trgovine, i ratni plijen te gostinske i vjenčane darove , kao i prisustvo stranih putujućih majstora u domaćim radionicama. Poslije 550. godine prije Krista prestao je život na stariježeljeznodobnim naseljima tipa Martijanec –Kaptol, a možda i na naseljima tipa Dalj.

Tijekom 5. i 4. stoljeća prije Krista nosile su se u istočnoj Slavoniji i Srijemu razne varijante fibule općepomodnog tipa Certosa, zatim još i male lučne fibule s četvrtastom nožicom koja završava dugmetom, izrađenim često od srebra, rijetko od zlata, ukrašene karakterističnim tremoliranim urezanim motivima. Nešto su mlađe vrlo dekorativne

fibule sa šarnirskom konstrukcijom pričvršćivanja igle na luk tipa tzv. Štrpci – Čurug koje su imale vrlo slikovite čvoraste ili zvjezdaste ukrase na luku, većih su dimenzija i izrađivane od srebra. Uz navedene fibule nosile su se i narukvice izrađene poput širokih manšeta od narebrenog srebrnog lima s krajevima u obliku stiliziranih zmijskih glavica. Nosile su se također i naušnice te astragalni pojasevi, sastavljeni od brončanih astragalnih štapića. Pojedini skupocjeni primjerci nakita su izrađivani od zlata.

Željezno doba Istre – Histarska grupa

Željezno se doba Istre može pratiti u 6 razvojnih faza, od početka u 11. stoljeću pa sve do rimskog osvajanja 177. godine prije Krista. U 9. je stoljeću prije Krista za čitavo Istarsko područje oblikovan karakterističan i jedinstven umjetnički izraz, očitovan u oblicima i ukrašavanju keramike. Osnovni i najčešći oblik, vrč za vodu, najčešće je ukrašavan meandrom, često ispunjenim bijelom inkrustacijom postižući tako bikromni koloristički efekt. Meandar se javljao kao kosi, nesimetrični, uglati ili simetričan i tekući, stilski svojstven upravo Istri. Tijekom čitavog željeznog doba, važna središta u kulturnom, gospodarskom i političkom smislu bili su : Nezakcij, Pula, Picugi i Beram. U 8. su se stoljeću prije Krista u Istru počeli uvoziti i predmeti etrurskog podrijetla što najbolje svjedoči oslikana žara iz Nezakcija, žara iz Picuga dekorirana plastičnim životinjama razmještenim na ramenu i poklopcu urne te brončane lepeze koje su se uglavnom nosile u 6. stoljeću prije Krista, bile su priložene u Nezakcijske grobove a ukazuju nam o trgovini pomodnim artiklima.

U 9. ili 8. stoljeću počeo je i uvoz japigijske tj. apulske keramike u Istru koji je trajao neprekinuto do u kasno 5. stoljeće. Najčešće se uvozila kuglasta posuda s dvije oble drške (stamnos) te posuda za miješanje vina (krater) na nozi, rjeđe vrčevi i askosi. Krajem 6. stoljeća osnovana je Spina a nešto ranije venetska Adrija, dva trgovačka središta iz kojih je grčka i razna italska roba kretala na sjever u Istru ali i na istok, na suprotnu Jadransku obalu. Najljepši sačuvani primjerak o navedenim trgovačkim pothvatima je atička ojnohoe (vrč za vino) proizvedena 490. godine prije Krista, stigla je jadranskim trgovačkim putem do Spine ili Adrije pa dalje u Nezakcij gdje je bila položena kao grobni prilog u kolektivnu grobnicu. Navedena grobnica sadržavala je i bogatu kolekciju grčkih i apulskih vaza, toreutskih proizvoda ta više od 20 brončanih situla od kojih 4 ili 5 figuralno ukrašenih. Pod pojmom situlske umjetnosti podrazumijevamo figuralne narativne prizore izvedene iskucavanjem na unutarnjoj stijenci posude od brončanog lima, najčešće situlama, odakle tom dekorativnom stilu i ime. Na isti su način ukrašavane i veće pravokutne pojasne kopče, oružje, kacige i korice noževa, rjeđe limeni nakit. Situlska je umjetnost nastala na tradiciji kulture polja sa žarama koja je i sama izvanredno razvila toreutičku proizvodnju, posebno od tankog brončanog lima. U Nezakciju su otkriveni i primjerci iz najmlađe faze izrade figuralno ukrašenih situla iz druge polovice 5. i iz 4. stoljeća prije Krista. Sigurno je da su na području Histra morale djelovati domaće radionice za izradu brončanog posuđa koja su mogla povremeno prihvaćati putujuće toreute koji bi u pripremljenim uvjetima radili luksuzno posuđe za gozbu i na narudžbu histarske aristokracije.

Nezakcij je bio željeznodobno histarsko središte kojemu je pripadala vodeća uloga a o kojemu znamo vrlo malo. Svi nalazi crpe se iz bogatog groblja. Naselje je bilo osnovano još u 11. stoljeću prije Krista a neprekidno je živjelo i razvijalo se do 177.

godine prije Krista kada je palo pod rimsku vlast i time označilo kraj histarske samostalnosti. U vrijeme svog punog razvoja bio je središte plemenskog saveza, predstavljao je politički, gospodarstveni i kulturni centar o čemu svjedoče i monumentalne nezakcijske skulpture, jedinstveni nalazi na istočnom dijelu Jadrana. U Nezakcijskom su groblju pronađeni znameniti primjeri monumentalne kamene plastike koju možemo podijeliti u dvije grupe : prvu, brojniju, predstavljaju teške kamene ploče i postolja za kamene skulpture, ukrašene geometrijskim linearnim reljefima izvedenim dekorom, a drugu grupu čine pune slobodne figure s arhaiskim stilskim značajkama. Kamene su ploče bile dijelovi grobnica ukrašene starinskim motivom meandra uz koji su se klesale svastike i spirale. Najpoznatiji nalazi su tri vrlo oštećena torza nagih mladića (kurosa) sa plošno i krzljivo oblikovanim toraksom, s položajem jedne ruke u visini struka a druge položene koso preko prsa sa odmaknutim palcem. Istaknuto mjesto pripada velikom kamenom bloku sa stiliziranom skulpturom konjanika na vrhu a na prednjem dijelu u visokom reljefu je isklesan lik kurotrofne žene (majke-dojilje) prikazane u času poroda. Ovdje se očito radilo o važnim ikonografskim detaljima. Estetski najvrednija i najpopularnija histarska skulptura je dvojna glava iz Nezakcija.

Japodska grupa u starije željezno doba (9. do 4. stoljeće prije Krista)

Na Japodsku su grupu djelovali umjetnički izrazi kulture polja sa žarama, no Japodi su odabirali sebi svojstvene motive i primjenjivali ih na oblicima svojstvenim za njihovu nošnju. Najbolji primjer za to su japodske kape i ogavlja. Bogato ukrašavanje glave je jedna od istaknutih značajki japodske ženske nošnje a time se ujedno iskazivao i društveni status. Od najstarijih jednostavnih kožnih kapa, razvijale su se dalje u limena ogavlja i kape ukrašene jednostavnim geometrijskim kompozicijama. Nosile su se uglavnom u 7. i 6. stoljeću prije Krista. Na kapu su mogli biti ovješeni štapićasti privjesci, uz kapu se moglo nositi i torkves, sljepoočnjače ili fibule od brončane žice u obliku 2 spiralna diska tj. u obliku naočala. Kape su ukrašavane plastično iskucavanjem lima kao i urezivanjem geometrijskih ukrasa. Japodski su kovači i ljevači stvarali nove kompozitne forme kao npr. dvodijelna fibula tipa Prozor izrađivane i nošene u 8. stoljeću prije Krista. Na pektoralnim se privjescima često primjenjivala Japodima omiljena tehnika lijevanja na proboj. Japodi su izrađivali antropomorfne lijevane brončane figurice. Najčešće su prikazane žene u dugim haljinama s pokrivalima za glavu i sa plastičnim ispupčenjima koja su naglašavala ženstvenost. Javljaju se također i muški likovi, nagi, itifalični, s pokrivalom za glavu. Figurice su bile uklopljene u nošnju kao nakit sa simboličnim značenjem amuleta. Nosile su se najvjerovatnije od 6. do 4. stoljeća prije Krista. U Pokuplju, na nalazištu Turska kosa kod Topuskog otkrivene su brojne antropomorfne figurice simboličnog značenja kao i plastični prikazi dijelova ljudskog tijela, tj. dva prikaza donje noge sa stopalom. Ovo se nalazište okvirno smješta između 9. i 5. stoljeća prije Krista. U Japodskom umjetničkom ukusu bio je općenito izražen smisao za simetričnost, što najbolje pokazuju karakteristično stilizirane i vrlo dekorativne brončane životinjske figurice iz Like. Zoomorfne plastične figurice su najčešće prikazivale konjića ali također i lik ovna ili ptice. Životinjski se lik mogao izraditi i kao dio nakita, npr. kao luk fibule modeliran u plastičnu figuricu psa ili konjića ili su se izrađivali na nožicama fibule. U ličkim nalazištima otkrivena je velika količina jantarnog nakita. Najčešće u obliku đerdana s

jantarnim perlama, fibula kojih su lukovi obloženi ovalnim jantarnim zrnima a nađeni su i pojedini primjeri fino izrađene jantarne figuralne plastike, posebno iz Kompolja i Prozora. Jantaru se pridavalo magično, apotropejsko ili iscjeljujuće svojstvo a stizao je najvjerojatnije iz Baltičkih krajeva. Japodska se društvena struktura pokazuje kao plemenska, vojno –demokratska i socijalno uravnotežena, bez postojanja izričito jakih središta koja bi vladala velikim područjem sa subordiniranim zajednicama i zato je teško pretpostaviti mjesta za boravak putujućih majstora koji bi u lokalnoj radionici izrađivali skupe i profinjene umjetničke predmete. Prema tome, jantarne figuralne plastike stigle su najvjerojatnije kao uvoz u japodsku sredinu. Među uvezenim predmetima, vjerovatno italsko-etrurske sfere, treba napomenuti i vrlo stilizirane brončane privjeske u obliku poprsja krilatih sfingi. Koloristički ugođaj među japodskim nakitom stvarale su staklene perle koje su bile uvožene iz naprednih središta staklarske proizvodnje, s Mediterana, iz Italije ili jugoistočnoalpskog prostora.

Japodska su naselja gradinskog tipa, najpoznatije su Prozor, Kompolje i Vrebac. Sve su imale obrambeni sustav prilagođen terenu s istaknutim prirodnim pogodnostima. O organizaciji života u naselju govori razmještaj kuća na prirodnim ili izgrađenim terasama ili na platou unutar bedema. U sustav su često bili uključeni i veći prostori ograđeni niskim zidom za smještaj stoke, te ritualni prostor ili objekt, najčešće u obliku posebnog humka

(tumula) unutar bedema. Svakoj je gradini pripadao i određeni teritorij potreban za življenje – poljoprivredno zemljište, pašnjaci, izvori vode, sirovina, izvori građevinskog materijala tj. drva, i kamena. Japodska područja bogata šumama davala su med, lovne životinje, šumske plodove i razne smole. Mreža puteva trasirana je unutar gradinskog teritorija ali i prema drugim gradinama te još dalje, priključujući se na važne puteve kao npr. onaj koji je s Jadrana stizao preko planinskog prijevoja Vratnik na Kompolje i Prozor te dalje na na zapadni Balkan i prema Panoniji. Uz gradine su se nalazili i predviđeni prostori za grobove gradinskih stanovnika. Ta su groblja uvijek bila položena u određenom odnosu prema naselju, u njegovoj blizini i najčešće u podnožju gradine. Smještena su na prirodna uzvišenja poput greda ili u podignute velike i izdužene humke s više ukopa, a pronađena su i ravna groblja.

Liburnska grupa u starije željezno doba (od 9. do 4 stoljeća prije Krista)

Nositelji kulture starijeg željeznog doba na području Jadrana za vrijeme posljednjeg tisućljeća stare ere bili su Liburni. Nastavali su usko obalno područje između rijeke Raše i Krke te njima pripadajuće otoke. Liburni su svoju kulturu razvijali neprekinuto, gotovo od početka posljednjeg prapovijesnog tisućljeća nadalje, sve do romanizacije. Antički ih pisci spominju još 734. godine prije Krista u sukobu s Greima radi prevlasti nad otokom Krkom. Po svemu sudeći, Liburni su od 9. pa do polovine 6. stoljeća prije Krista bili vodeća pomorska i politička snaga na istočnom Jadranu što se očitovalo u bogatom razvoju njihove materijalne i duhovne kulture. Do danas je na liburnskom području registrirano oko 600 gradina, važna središta bili su Nin (liburnska i antička Aenona) i Zadar (Jader), oba izgrađena na obali, u nizini i na zaštićenom poluotoku. Liburnske su gradine slabo istraživane, najbolje su istražene one u Bribiru i Radovinu gdje sačuvani arheološki slojevi odražavaju stoljetni razvoj liburnske kulture. Otkrivena je smišljena organizacija prostora za javne potrebe, pitosi za čuvanje hrane, uređaji komunalne

naknade za prikupljanje i čuvanje vode, cisterne izdubene u živcu kao i otvori za odvod oborinskih voda. Mreža puteva i vizualno međusobno dobro povezane gradine sugeriraju na zabljučak da je čitavo liburnsko područje bilo izvanredno organizirano i kulturno cjelovito. Svakom je naselju pripadalo područje za poljoprivrednu djelatnost i pašnjake, a uz groblja kao kulturna mjesta, zapaženi su i kulturni objekti i prostori na gradinama. Od 9. stoljeća nadalje umnožavali su se oblici materijalne i duhovne kulture, zajedničkim različitim etničkim jadranskim kulturama željeznog doba očitovale se "protokoine adriatica" – jadranska prazajednica, uključujući i liburnsko područje. Te su međusobne veze trajale dugo a dokazuju ih slični rituali i običaji, duhovni nazori i sadržaji, moda, tehnologija i međusobna trgovina. Liburni su bili umješni moreplovci i brodograditelji, razvili su veliku vještinu u izgradnji brzih i laganih, dobro naoružanih brodova sa oslikanim provama. O tome nam svjedoče antički zapisi a čak su i rimljani određeni tip broda nazivali liburnom. Od 9. stoljeća prije Krista nadalje, počeli su monotonu nošnju zamjenjivati raznovrsniji i maštovitiji tipovi : manje lučne fibule različitih varijanti, dvodijelne zmijaste fibule, tordirane brončane ogrlice i male spiralnonaočalaste fibule. U naselju Radovina kod Posedarja odvijala se i domaća metalurška proizvodnja sudeći po nalazima kalupa za lijevanje bronce, no sirovina je zacijelo bila uvožena, najvjerojatnije preko zaleđa. O razvoju i podizanju standarda svjedoči uvoz južnoitalske apulijske keramike. Veliki krateri (posude za miješanje pića) oslikani su oker bojom i prekriveni tamnosmeđim ili crnim naslikanim širokim trakama u kombinaciji sa mrežasto šrafiranim jednostavnim geometrijskim motivima. Uvozila se i keramika iz sjeverne Italije, osobito venetske situlaste posude oslikane crno-crvenim horizontalnim trakama i nešto rjeđe, glinene venetske posude ukrašene metalnim zakovicama. Izrađivali su se višedijelni bogati pektoralni sa protomama ptica na rubovima i geometrijski urezanim motivima na pločicama, na pektoralima se vješalo male pletene lančice koji bi povećavali nakit čak i do 60 cm. Žene su nosile ogrlice, đerdane, narukvice, kaleme za češljanje, jantarne perle nanizane u ogrlice ili fibule od jednostavne brončane žice sa jantarnim zrnima na luku. Nosili su se također i karakteristični trapezoidni pektoralni koji na gornjim uglovima završavaju antitetično postavljenim, stiliziranim konjskim glavama. Ovakvi su se pektoralni nosili od kraja 6., tijekom 5. i u ranom 4. stoljeće prije Krista nerijetko i na lokalnim fibulama tipa Certosa i na zoomorfnim latenskim fibulama. Vjerojatno najljepši nakit 8. i 7. stoljeća prije Krista predstavljaju velike dvodijelne fibule tipa Osor, s golemim pločastim diskom na nožici i spiralnim izbojcima na luku. Od 7. stoljeća prije Krista nadalje upotrebljavala se i uvezena grčka keramika : korintska. Pronađena u Jaderu, velikom lučkom i trgovačkom središtu Jadrana koji je ležao na putu kojim se uz našu obalu plovilo od juga na sjever. Grčka trgovina, počela je u 6. stoljeću prije Krista dominirati i sjevernim Jadranom, a njezina su središta bila u grčko-italskim, grčko-etruskim ili grčko-venetskim kolonijama, ponajprije u Spini i Adriji, a na našoj obali u histarskim i liburnskim središtima. Neretvom se putovalo i trgovalo s balkanskim tržištima sigurno već u 6. stoljeću prije Krista. Oružje je u Liburna gotovo nepoznato, ponajviše jer grobni kult nije predviđao grobne priloge. Antropomorfna plastika nije bila čest slučaj likovnog izražavanja pa tako ni nema puno nalaza. Osim brončanih privjesaka iz Nina, nađene su i brončane figurice poput onih u Japoda kao i glinena figurica iz Čikata na Lošinju koja se smatra regionalni i samosvojni izraz, određen lokalnim mogućnostima likovnog izražavanja.

Delmatska grupa u starije željezno doba (9. do 4. stoljeće prije Krista)

Delmatska se grupa razvijala na obali između Krke i Neretve, zahvaćajući i duboko u zaleđe, jugozapadnu Bosnu i zapadnu Hercegovinu.. Na tom području polagali su se temelji željeznodobne kulture već od kasnog bronzanog doba, a u tom je razvoju sudjelovalo više etničkih zajednica, koje su se najkasnije u 4. stoljeću prije Krista ujedinile pod vodstvom očito tada dominantnog ilirskog plemena Delmata. Već su kasnobrončanodobni počeci grupe pokazali osebnost i ocrtili područje na kojem se kultura dalje neprekinuto razvijala. Najbolji primjer tog samosvojnog razvoja jest lučna fibula tzv. tipa Golinjevo. Strmo uzdignutog i pomalo asimetričnog luka, poligonalno profiliranog između dva dugmeta, nagovještava ukus koji se u ovoj grupi održao stoljećima. Delmati su preferirali robusnu i efektanu asimetričnost. Delmatska je grupa bila povezana s liburnskom grupom a od 7. stoljeća nadalje i sa glasinčkom grupom. Željezno doba u Delmata počinje u 9. stoljeće prije Krista- Tada su osnovane brojne gradine, sveukupno njih 400-tinjak, od kojih je više od pola bilo nastanjeno dok su druge služile za povremena okupljanja plemenskih zajednica pri svečanostima i kultu. Grobna arhitektura odgovara onoj u Liburna : uz groblja na ravnom s kamenim sanducima, kućama pokojnika, dizali su se i grobni humci, kameni ili zemljani. Kao i kod Histra i Liburna, i u Delmata su pronađene kolektivne grobnice s ukopima tijekom duljeg vremena. Delmati su se od Histra i Liburna razlikovali po tome što su svoje muževe u grobu predstavljali kao ratnike, opremljene željeznim kopljima i velikim noževima, te skupim obrambenim oružjem kao što su kacige i štitnici za potkoljenice tj. knemide grčkog tipa. Na delmatskom su se području nosile tzv. grčko-ilirske kacige na što nam ukazuje nalazište u Vičoj Luci na Braču. U 4. stoljeću prije Krista u delmatskoj su se grupi na Jadranu počele izgrađivati utvrde od tesanika, poligonalne ili u obliku kvadera, velikih dimenzija. Ta je arhitektura nastala na poticaj grčkog graditeljstva, prisutnog na delmatskom području već u prvoj polovici 4. stoljeću prije Krista kada su osnovane grčke kolonije na Visu (Issa), Hvaru (Pharos), Korčuli (Korkyra Melaina), te uskoro i kolonije na obali u Trogiru (Tragurion) i Stobreču (Epetion). Bedemi tih kolonija bili su izgrađeni u tzv. megalitskoj tehnici a ta se tehnika građenja prenosila u autohtonu sredinu. Pravokutni tlocrti prevladavaju, naselje se u nizovima širi prema središtu koje tvori naseobinski zajednički prostor – trg. U 5. se stoljeću prije Krista začela na istočnoj jadranskoj obali moda srebrnih fibula. Riječ je o tipu lučne fibule s duljom nožicom koja je okrenuta prema luku. Južno od delmatske grupe razvijala se srodna grupa u sferi glasinčkih utjecaja, nazvana je južnodalmatinskom grupom. Ta se grupa javlja u kasno bronzano doba, kulturni joj se razvoj odvijao kao i u Delmata. Od kraja 4. stoljeća prije Krista bitan joj pečat daje helenizacija i tu su osnovana prva urbana središta u Ulcinju, Risnu, Medunu i na Ošanićima kod Stoca. Ta su središta sudjelovala u stvaranju moći ilirske države Pleurata, Agrona, Teute i Gencija, moćnih ardijejskih vladara.

Keltsko – latenska kultura mlađeg željeznog doba u sjevernoj Hrvatskoj (od 4. stoljeća prije Krista do romanizacije u 1. stoljeću poslije Krista)

Oko polovine 5. stoljeća prije Krista došlo je u Srednjoj i Zapadnoj Europi do bitinih promjena u kulturi, umjetnosti i tehnologiji kasnohalštatske keltske civilizacije pa je ostvarena tzv. latenska kultura (nazvana po nalazištu La Tene u Švicarskoj). Početke tog

keltskog osamostaljenja pratimo najbolje u ostvarenju ranolatenskog dekorativnog stila. Neki od motiva koji su u grčkom ili etrurskom likovnom izražavanju bili rubni, keltski su majstori uočili kao vrelo inspiracija za svoje motive : biljne vitice, spiralne preplete, ljudske i životinjske maske. Stvorena je originalna i stilski jedinstvena kontinentalna europska umjetnost. Poznate su kneževske garniture koje predstavljaju najviši domet ranolatenskog dekorativnog stila tzv. dvorske umjetnosti. Kelti su oko 400. godine prije Krista krenuli u osvajanje i kolonizaciju velikog dijela Europe, na jugu, istoku i zapadu i time raznosili i uvodili latensku kulturu i latenski stil prosječne estetske i vrijednosne razine jer je dvorski stil već nestajao početkom seoba i prestankom življenja u matičnim ranolatenskim kneževskim središtima. Sjeverna Hrvatska i Srijem našli su se pred kraj 4. stoljeća prije Krista na putu keltskih trupa koje su kretale prema jugu Balkana – u zlatom i svim dragocjenostima bogatu Grčku. Na prijelazu u 3. stoljeće prije Krista domaća je kultura posve nestala, potisnuta naprednijom latenskom civilizacijom. Prestao je život na stariježeljeznodobnim naseljima a čitav se prostor organizirao na posve nov način. Intenzivna poljoprivredna djelatnost, obrti i nove komunikacije u prostoru odredili su razmještaj manjih, otvorenih naselja bez utvrda. Nakon poraza od Grka kod delfskog svetišta 279. godine prije Krista, dio se keltskih četa naselio u međurječju Save, Dunava i Drave. Keltskim je osvajačima pobjedu donosila njihova borbenost kao i vrlo djelotvorno željezno oružje, mačevi, koplja, štitovi a također i sudjelovanje ratnika-konjanika u borbama. Dugi elastični, izvrsno kovani mačevi ranolatenskog stila, koji su na gornjem dijelu bili ukrašeni apotropijskim motivom antitetično postavljenih i stiliziranih grifona, dobili su u 3. i u 2. stoljeću prije Krista svoje nasljednike sa unikatnim stiliziranim biljnim kompozicijama. Fibule i narukvice kao najčešći nakit slijedile su u bitnim crtama opći razvoj oblika plastičnog formuliranja osnovnih biljnih uzora no u panoniji se javlja i drugi oblik ukrašavanja izveden pseudogranulacijom i pseudofiligranom. Pojavljuju se i člankoviti pojasevi sastavljeni od raznoliko profiliranih brončanih štapičastih članaka, ukrašenih često crvenim emajlom – staklarskom tehnikom prevlačenja metalnog nakita kolorističkim ukrasima. Keramika razvijenog 3. i 2. stoljeća prije Krista proizvedena je novim, bitno usavršenim tehničkim postupkom – na brzo rotirajućem lončarskom kolu. Vrlo finog sastava gline, izvrsno pečena, sive boje, bez ukrasa, latenska keramika predstavlja kvalitetnu serijsku proizvodnju. Osnovni su oblici visoke vaze i lonci, sa širim ili užim otvorom, vratom, visoke ili plitke zdjele, mekani profili posuda, s oblim horizontalnim rebrima, oblim ispupčenjem na dnu zdjela. Na prelazu iz 2. u 1. stoljeće prije Krista prešlo se na novu organizaciju življenja i privređivanja i grade se prostrana i utvrđena naselja tzv. oppida sa specifično izgrađenim bedemima (murus gallicus). Ona su središta uprave, trgovine i obrta, iz njih je organiziran privredni život i njima su prilagođene komunikacije uključujući ih u sustav kontrole nad cijelim područjem. Važan element latenske civilizacije bio je u svim keltskim krajevima upotreba novca. Mnogi od keltskih kovova bili su medij za očitovanje latenskog umjetničkog duha. Tipična je stilizacija lica, kose i vjenca na aversu, pretjerano istaknut i zaobljen obraz i stiliziran nos. Na reversu je prikazan konjanik s naglašenim elementima kacige, a najveća je pažnja pripala liku konja. U posljednjem stoljeću prije Krista južna se Panonija otvorila prema donjedunavskom dačkom području i preuzela neke oblike. Pojavljuju se astragalne fibule s plastično raščlanjenim lukom, velike ovalne pojasne kopče iskucane od srebrnog lima i ukrašene zakovicama poput rozeta. Pojasne kopče tipa Laminci nosile su se posvuda u južnoj Panoniji a stigle su čak i do Dolenjske. Latenska kultura i stil djelovali su i na

domaću kulturu Japoda, Liburna i Delmata. Likovno vrlo zanimljiv nakit pronađen u Kopolju i Prozoru predstavljaju polikromna cilindrična zrna od staklene paste s prikazima ljudskih lica stiliziranih u maske. Na zrnima su najčešće prikazana 3 lica a njima dominiraju istaknute, širom otvorene oči i izduženi plastični nosevi. U prozoru su nađena i 4 likovno i sadržajno izvanredno zanimljiva pojasna okova u obliku izduženih trapezoidnih ploča. Izrađene od željeza i obložene tankim brončanim limom sa tiještenim scenskim prikazima konjanika.

Helenističko razdoblje na istočnom Jadranu (od 3. do 1. stoljeća prije Krista)

Potkraj 4. stoljeća prije Krista proširio se grčkim mediteranskim svijetom i Bliskim istokom helenistički stil, nastao isprepletanjem kasnoklasične grčke umjetnosti sa raznim orijentalnim stilovima. Nove ideje, oblike i sadržaje prihvatio je i istočni Jadran, čemu je doprinjela razgranata trgovina ali zasigurno i utjecaj grčkih kolonija na južnom Jadranu. Helenistička je dekoracija općenito razvijala varijacije biljnih motiva stiliziranih najčešće u rozete, palmete, grančice, listove, no i dalje se u središtu pažnje nalazio ljudski lik. U to vrijeme liburnske su radionice stvorile niz novih nakitnih oblika, a najljepši su primjerci bili izrađeni od srebra. Stare geometrijske motive i jednostavne ukrase nadopunili su biljni motivi, privjesci u obliku ljudskih maski, rozete i razni dodatni motivi često izvođeni tremolirajućim linijama. Srebrne okrugle pločaste fibule nose tako u središtu reljefno izveden prikaz glave ili poprsja. Vrlo lijepu garnituru nakita poznajemo iz Baške na otoku Krku . Izdužene pločaste fibule svojstvene su upravo Liburnima i primjer su kako su od raznih dekorativnih elemenata u liburnskim radionicama stvarani osebujni i eklektički nakiti. Poznato je i bogato nalazište u Jagodnji Gornjoj kod Zadra u kojoj je vidljivo da je liburnska tradicija oblikovanja i izrade živjela i dalje ali bitno obogaćena helenističkim i italiskim detaljima. Ostava iz Jagodnje sarži dosta lokalno oblikovanih tipova nakita u kojima se očituje rustični i provincijalni ukus neke lokalne zajednice te njezin dosta nizak tehnički domet. Helenistička kultura i stil nisu uspjeli prevladati ni u Liburna ni u Japoda nego je osnovni domaći ukus bio zadržan sve do konačne i kulturno nivelirajuće romanizacije. Dalnji vrijedni i bogati liburnski primjerci pronađeni su u Aseriji

(kod Benkovaca) od kojih je najvrijedniji nalaz veliki srebrni pojas s reljefnim prikazom meduze. U liburniji se tijekom 2. i 1. stoljeća prije Krista rado upotrebljavala i reljefna keramika. Proizvođena je serijski a ukrašavana raznovrsnim biljnim ukrasima kao i figuralnim motivima. Služila je kao stolno posuđe za pripremu i posluživanje vina ali očito i prigodom grobnog rituala. Jednako omiljena i prisutna na čitavoj obali bila je i druga vrsta helenističke južnoitalske keramike – Gnathia. Bogata raznovrsnim oblicima u kojima preteže posuđe za piće, bila je oslikana svijetlim figuricama na crnoj blistavoj površini. Uz figuralne prikaze slikali su se i biljni motivi ali i jednostavni geometrijski uzorci. U razvijenijoj fazi dodan je rebrast ukras kaneliranjem, a slikanje se ograničilo na vrat posude. Najjače središte uvoza Gnathia keramike bila je Issa gdje se ta vrsta keramike proizvodila i lokalno.

